

Prof. dr hab. inż. arch. Anna Pawlikowska-Piechotka
01-512 Warszawa, ulica Leopolda Lisa Kuli 7/4
kontakt: 662 059 261, anna.piechotka@gmail.com

Warszawa, 21 sierpień 2021

RECENZJA ROZPRAWY DOKTORSKIEJ

Recenzja rozprawy doktorskiej Pani mgr Małgorzaty Michalskiej-Nakoniecznej pod tytułem: ‘Elementy żydowskiego dziedzictwa architektonicznego w strukturach urbanistycznych i krajobrazie kulturowym miasteczek Lubelszczyzny’, napisanej pod kierunkiem Pani prof. dr hab. inż. arch. Krystyny Guranowskiej – Gruszeckiej, pracy złożonej na Wydziale Architektury Politechniki Warszawskiej w 2021 roku.

Podstawy wystawienia recenzji

- Uchwała Rady Naukowej Dyscypliny Architektura i Urbanistyka PW z dnia 13 lipca 2021 roku oraz pismo Przewodniczącej Rady Naukowej Dyscypliny Architektura i Urbanistyka PW z dnia 19 lipca 2021 - zlecające jej opracowanie
- Rozporządzeniem Ministra Nauki i Szkolnictwa Wyższego z dnia 19 stycznia 2018 roku w sprawie szczegółowego trybu i warunków przeprowadzenia czynności w przewodzie doktorskim, w postępowaniu habilitacyjnym oraz w postępowaniu o nadanie tytułu profesora (Dz.U. z 2018 roku poz. 261).

Zawartość recenzji

1. Wybór tematu, cel pracy, tezy badawcze i metody badań
2. Omówienie struktury i ocena zawartości merytorycznej pracy
3. Ocena strony formalnej rozprawy
4. Wykorzystanie literatury i innych źródeł
5. Uwagi krytyczne i kwestie do dyskusji
6. Wnioski końcowe

1. Wybór tematu, cel pracy, tezy badawcze, przyjęte metody badań

Polska historycznie była w ciągu wielu wieków krajem przejściowym między Wschodem a Zachodem, krajem, gdzie obok siebie istniały różne kultury: niemiecka, żydowska, polska i rosyjska. Polska, w tym historycznie pojmowany region Lubelszczyzny, był przez wieki miejscem spotkań różnych religii i kultur, czego dowodem jest dzisiejszy krajobraz zachowany w historycznych miastach i miasteczkach. Zarówno w wielkich ośrodkach (Lublin, Zamość), jak i mniejszych (Kazimierz Dolny nad Wisłą). O tej różnorodności kulturowej świadczą zachowane zabytki architektury: cerkwie prawosławne i katolickie, kaplice kalwińskie i protestanckie, synagogi i meczety, które wznoszono na terenie Polski, dając świadectwo różnorodności kulturowej.

Katastrofa II wojny światowej w latach 1939-1945 przyniosła zagładę wielokulturowego społeczeństwa Polski i stworzyła nieznaną w naszej historii jednorodność. Tuż przed II wojną światową w Polsce mieszkało 3,5 mln Żydów, co stanowiło około 10% całej populacji kraju. Okupacja niemiecka, która miała miejsce na ziemiach polskich, spowodowała zagładę prawie całej ludności żydowskiej.¹ W konsekwencji w większości opracowań naukowych na temat historii Żydów w Polsce dominuje pryzmat Zagłady. Jest to podejście badaczy bez wątpienia uzasadnione, gdyż zaledwie w ciągu kilku lat, między 1939 a 1943 rokiem, ta bogata i barwna kultura miejska została niemal doszczętnie zniszczona. Przetrwiała głównie w pamięci ludzi, utworach literackich, fotografiach i filmach archiwalnych. Tym bardziej cenne są nieliczne materialne ślady kultury żydowskiej, które przetrwały do naszych czasów. Zachowane synagogi – bożnice, mykwy, prywatne domy modlitwy, szkoły religijne, jatki rytualne, szpitale, bursy, domy mieszkalne i cmentarze są dla nas i dla przyszłych pokoleń ważnym świadectwem przeszłości, integralnym elementem historii Polski.

W swojej prawie 2000-letniej historii diaspory Żydzi byli obecni w Polsce od ośmiuset lat: od wczesnego średniowiecza do Holokaustu (okres II wojny światowej). Należy podkreślić, że od innych grup mniejszości narodowych w Polsce, Żydów wyróżniały religia, język, obyczaje, sztuka i architektura.

W tym kontekście należy podkreślić bardzo cenne podejście badawcze do tematu ze strony Autorki dysertacji.

¹ Aktualne dane statystyczne GUS mówią o niespełna 10 tysiącach wyznawców judaizmu.

Pani mgr Małgorzata Michalska-Nakonieczna jako materiał dla swoich badań obrała bardzo szerokie spektrum problemu: etapy urbanizacji Lubelszczyzny, dzieje osadnictwa żydowskiego oraz szczegółowe zbadanie i opisanie żydowskiego dziedzictwa architektonicznego.

Autorka rozprawy opisuje rzetelnie i wnikliwie przykłady żydowskiej architektury niegdyś obecne w krajobrazie kulturowym miasteczek Lubelszczyzny: synagogi – bożnice, mykwy, prywatne domy modlitwy, szkoły religijne, jatki rytualne, szpitale, bursy, domy mieszkalne i cmentarze, uzupełniając informacjami na temat regulacji prawnych, kwestii demograficznych, świadectw kultury niematerialnej, razem dając wyobrażenie o różnorodności dziedzictwie kultury gmin żydowskich Lubelszczyzny - zarówno w wymiarze kultury życia codziennego jak i „kultury wysokiej”.

Celem podjętej przez Autorkę pracy badawczej było: ‘rozpoznanie architektonicznego dziedzictwa żydowskiego w miasteczkach Lubelszczyzny na tle struktur urbanistycznych’ (str. 2 rozprawy), analiza ich roli w przestrzeni miejskiej, ustalenie wpływu czynników politycznych, ekonomicznych, religijnych i tradycji żydowskiej na ich kształtowanie, funkcję, kompozycję.

Dla realizacji zamierzonych celów badawczych Autorka rozprawy przeprowadziła niezwykle skrupulatne badania materiałów źródłowych, analizę krytyczną w oparciu o kwerendę w licznych zbiorach naukowych, urzędach i archiwach, krajowych i zagranicznych, w tym: Archiwum Akt Nowych, Archiwum Główne Akt Dawnych, Akta Miasta Lublina, Akta Ordynacji Zamojskiej, Archiwum Państwowe w Lublinie, Archiwum Państwowe w Radomiu, Fundacja Ochrony Dziedzictwa Żydowskiego, Gminne Ewidencje Zabytków, Instytut Sztuki PAN, United States Holocaust Memorial Museum.

Plonem tego etapu badań jest nie tylko materiał pogłębionej analizy literatury i dokumentów archiwalnych na temat badanego zjawiska pod względem historycznym, urbanistycznym, ale również architektonicznym, w tym szczegółowa analiza lokalizacji, funkcji, formy, kompozycji i estetyki poszczególnych opisywanych obiektów.

Autorka rozprawy we wnioskach końcowych podkreśla, że katastrofa II wojny światowej przerwała wielokulturową mozaikę mieszkańców miasteczek Lubelszczyzny, ale wciąż można ślady bogactwa historycznej wielokulturowości tych miejsc odkrywać.

Co niezmiernie istotne, zachowane świadectwa przeszłości, chętnie poznaje młode pokolenie Polaków, Żydów i innych narodów europejskich.

Jest zatem ze strony Autorki dysertacji racjonalne, że kolejnym celem podjętej przez Nią pracy badawczej było zbadanie stanu zachowania świadectw materialnych kultury żydowskiej i ocena możliwości ochrony i promocji przetrwałych do naszych czasów obiektów architektonicznych i fragmentów historycznej tkanki miejskiej.

Dla realizacji tego celu istotnym elementem badań było uzupełnieniem kwerendy, przeprowadzonej w zbiorach naukowych, archiwach i urzędach, o wyjazdy badawcze o charakterze studialnym nad zachowanym dziedzictwem architektury i historycznej tkanki miejskiej. Na tym etapie, Autorka rozprawy w ciągu 5 lat prowadziła badania terenowe w wybranych miejscowościach Lubelszczyzny Annopolu, Bełżycach, Biskupcach, Głusku, Izbicy, Janowie Lubelskim, Jarczowie, Józefowie, Józefowie nad Wisłą, Krasnymstawie, Kraśniku, Lubartowie, Łaszczowie, Łęcznej, Markuszowie, Opolu Lubelskim, Piaskach, Puławach, Szczebrzeszynie, Turobinie, studiując zachowane do naszych czasów obiekty dokumentujące żydowskie dziedzictwo architektoniczne i urbanistyczne.

Te dwie metody badawcze przyjęte przez Autorkę rozprawy (krytycznej analizy materiałów źródłowych oraz badań terenowych w miasteczkach Lubelszczyzny) zostały uzupełnione kolejnymi. Dla realizacji zamierzonych celów badań, konieczne były – w oparciu o zgromadzony materiał - studia przypadków poszczególnych typów obiektów, metoda konfrontacji i porównania archiwalnych planów ze współczesnymi oraz metoda statystyczna (niezbędna dla analizy zjawisk demograficznych w opisywanych miejscowościach). Dla tego etapu badań Autorka dobrała również, jak w przypadku metod etapu pierwszego, odpowiednie techniki i narzędzia badawcze.

Szczegółowe założenia badań są skrupulatnie określone i uzasadnione przez Autorkę dysertacji (zakres materiału badań, wybór miasteczek, ramy czasowe, metody badań) – na stronach 2-7 tomu pierwszego).

Uzupełnieniem przyjętych założeń, zakresu i scenariusza badań - są autorskie definicje terminów mogących być dyskusyjnymi i niejednoznacznymi, ujęć w dysertacji pojęć takich jak miasteczko, żydowskie dziedzictwo architektoniczne, krajobraz kulturowy, dziedzictwo kulturowe.

Dla potrzeb pracy badawczej Autorka przyjęła dwie tezy główne (str. 7 rozprawy):

1. Badania lokalizacji i systematyka elementów dziedzictwa żydowskiego pozwolą uzupełnić istotną lukę w wiedzy o dziedzictwie kulturowym Lubelszczyzny
2. Rezultaty badań umożliwią objęcie dziedzictwa żydowskiego ochroną – zachowując jego obecność w strukturze zabudowy miasteczek Lubelszczyzny

Zebrany i uporządkowany materiał badań został przedłożony do opiniowania w formie dwóch tomów rozprawy doktorskiej: tekstu właściwego oraz katalogu opisywanych obiektów (o zawartości planów miast, rzutów i elewacji obiektów architektonicznych, fotografii archiwalnych i współczesnych), dokumentujących stan przetrwałych do naszych czasów obiektów i fragmentów historycznych struktur urbanistycznych – jako plon badań terenowych Autorki.

2. Omówienie struktury i ocena zawartości merytorycznej pracy

Recenzowana praca obejmuje dwa tomy:

-tom I, tekst właściwy (196 stron) oraz zestawienie literatury i kilkadziesiąt stron tabel (strony nienumerowane)

-tom II, katalog badanych i opisanych obiektów w oparciu o badania terenowe, setki plansz, planów, rysunków i fotografii archiwalnych i współczesnych (strony nienumerowane)

Tom pierwszy, tekst właściwy dysertacji, jest podzielony na następujące części: streszczenie w języku polskim, streszczenie w języku angielskim, spis treści, słowniczek użytych skrótów, wprowadzenie (przegląd literatury i aktualnego stanu badań, omówienie celów i założeń pracy, przyjętych metod badawczych, tezy badawcze, definicje używanych w pracy terminów, rozdziały treści (rozbudowane o podrozdziały) tekstu właściwego, wnioski końcowe, zestawienie zgromadzonych materiałów, w tym literatury zawierającej wydawnictwa zwarte i czasopisma, źródła internetowe oraz 12 zestawień informacji w formie tabelarycznej.

Tom drugi, zawiera katalog badanych i opisanych obiektów w oparciu o badania terenowe Autorki rozprawy, setki plansz, planów, rysunków i fotografii archiwalnych i współczesnych (strony nie są nienumerowane).

Katalog obiektów jest plonem wyjazdów studialnych Autorki rozprawy, zawiera materiał ikonograficzny z miasteczek Lubelszczyzny: Annapola, Bełżyc, Biskupca, Głuska, Izbicy, Janowa Lubelskiego, Jarczowa, Józefowa, Józefowa nad Wisłą, Krasnegostawu, Kraśnika, Lubartowa, Łaszczowa, Łęcznej, Markuszów, Opolu Lubelskiego, Piasków, Puław, Szczebrzeszyna, Turobina.

We wstępie (strony 1 – 19 tomu pierwszego) Autorka dysertacji prezentuje przesłanki wyboru tematu rozprawy, celów, tez i metod badawczych, założenia wstępne dla wyboru materiału badań źródłowych i sposób podejścia do badań terenowych.

Omawiając wybór tematu i cel pracy doktorantka zwraca uwagę z jednej strony na wagę i złożoną (wieloaspektową) problematykę, w konsekwencji konieczność badań w ujęciu interdyscyplinarnym, z drugiej na niedostateczne rozeznanie żydowskiego dziedzictwa architektonicznego Lubelszczyzny w badaniach naukowych i literaturze przedmiotu.

Mając na uwadze podejmowanie złożonego, ale wciąż niedostatecznie rozeznanego tematu, a także niejednoznaczność określeń w literaturze, Autorka rozprawy we 'Wprowadzeniu' do dysertacji przytacza definicje terminów występujących w pracy (posiłkując się literaturą przedmiotu – str. 7-10 tomu pierwszego): miasteczko, żydowskie dziedzictwo architektoniczne, krajobraz kulturowy, dziedzictwo kulturowe.

Omawiając obecny stan wiedzy na temat żydowskiego dziedzictwa architektonicznego miasteczek Lubelszczyzny (strony 10 – 19 tomu pierwszego) Autorka dysertacji przytacza prace naukowe mające największe znaczenie dla rozeznania problemu, poczynając od Majera Bałabana i Adolfa Szyszko – Bohusza (w okresie II RP), Artura Kuhnela, Józefa Gałęzowskiego, Kazimierza Wejcherta, Marii i Kazimierza Piechotków, Andrzeja Trzczińskiego, Zbigniewa Zuziaka oraz współczesne prace promocyjne o tej tematyce, obronione na Politechnikach: Elżbiety Przesmyckiej (rozprawa doktorska) i Małgorzaty Hanzl (praca habilitacyjna).

W tym miejscu należy wtrącić, że trudno się zgodzić, z następującym stwierdzeniem Autorki dysertacji na temat zakresu badań Kazimierza i Marii Piechotków nad osadnictwem Żydów w polskich miastach: 'Brak jest przykładów z obecnego obszaru Lubelszczyzny' (str. 13 rozprawy doktorskiej, tom I). W publikacji tych autorów z roku 2004 'Oppidum Judaeorum – Żydzi w przestrzeni miejskiej dawnej Rzeczypospolitej' (Wydawnictwo Krupski i S-ka, Kraków), analizowany jest Lublin (str. 7, 12, 18-19, 25, 28-29, 34-35, 39-40, 45-46, 49-50, 132-133, 180-188, 233, 255), region Lubelszczyzny (str. 53, 181, 205, 209) oraz liczne miasta i miasteczka Lubelszczyzny (w tym między innymi opisywane przez Autorkę dysertacji: Izbica, Janów Lubelski, Krasnystaw, Kraśnik, Łęczna, Markuszów, Piaski k. Lublina, Puławy).

Należy też żałować, że ważnej tej pozycji Autorka rozprawy nie objęła swoimi studiami literatury przedmiotu (nie jest wymieniona w zestawieniu bibliograficznym).

W rozdziale I 'Etapy urbanizacji Lubelszczyzny jako tło osadnictwa Żydowskiego' (str. 25-38 tom I), Autorka dysertacji omawia podstawy prawne kształtowania się osadnictwa Lubelszczyzny w czasach historycznych (lokacja na prawie niemieckim), zagadnienie miasteczka jako siedziba władzy lokalnej, podstawowe elementy kompozycji przestrzennej (rynek, ulica stodołna, ratusz, sieć drogowa).

W rozdziale II 'Osadnictwo Żydowskie na Lubelszczyźnie od Średniowiecza do roku 1939' (str. 38-55, tom I), Autorka rozprawy, w podziale chronologicznym, omawia następujące etapy osadnictwa Żydów w polskich miastach w podziale na kolejne okresy: Średniowiecze, Nowożytność, lata 1795-1917 (okres zaborów), okres II RP.

W rozdziale III 'Morfologia obszarów zamieszkiwanych przez Żydów w obrębie struktur urbanistycznych na Lubelszczyźnie (lata 1795-1939)' (str. 55-72 tom I), Autorka dysertacji dokonuje konfrontacji analizując charakter osadnictwa pod kątem 'miasto chrześcijańskie a miasto żydowskie', omawia uwarunkowania prawne, religijne i zwyczajowe, analizuje relacje przestrzenne kwartału synagogałnego w obrębie miasteczka.

Rozdział IV 'Żydowskie dziedzictwo architektoniczne w miasteczkach Lubelszczyzny' (str. 72-183 tom I) jest najbardziej rozbudowaną częścią dysertacji. Autorka omawia w nim kolejno: synagogi (geneza, synagogi na Lubelszczyźnie, program funkcjonalny i wyposażenie, typy synagog, materiały budowlane), mykwy (geneza, rytuał religijny, wymagania funkcjonalne, mykwy na Lubelszczyźnie), domy modlitwy bejt ha-midrasz (geneza, prywatne i gminne obiekty), szkoły religijne (geneza form architektonicznych, cheder, jesziwa), rytualne jatki (geneza, rzeźnie rytualne Lubelszczyzny), szpitale i przytułki (geneza i architektura), domy rabina (geneza form architektonicznych, domy rabina Lubelszczyzny), domy mieszkalne (typy domów, program użytkowy, formy i detale), cmentarze żydowskie (nazewnictwo, rytuały religijne, macewy).

Należy podkreślić, że każdy wymieniony rozdział kończy się podsumowaniem, a w rozdziale IV Autorka rozprawy umieszcza syntetyczne podsumowanie pod każdym z jego podrozdziałów.

Rozdział V 'Stan zachowania, ochrona i promocja dziedzictwa żydowskiego' (str. 183-195, tom I) zawiera następujące zagadnienia: rola architektonicznego dziedzictwa żydowskiego w

krajobrazie miasteczek, ochrona żydowskiego dziedzictwa architektonicznego, promocja dziedzictwa żydowskiego, rewitalizacja zasobów, działania zmierzające do ochrony architektonicznego dziedzictwa żydowskiego Lubelszczyzny.

Ostatni rozdział (strony 195 – 196, tom I) zatytułowany ‘Wnioski końcowe’, składa się z syntetycznych, wysuniętych wniosków końcowych, konkluzji zwykle kojarzonych z zakończeniem rozprawy, przypomnienia głównej linii wywodu, odpowiedzi na postawione pytania badawcze (przyjętych dwóch tez).

W podsumowaniu pracy Autorka opiniowanej pracy podkreśla, że jej intencją było, obok rozeznania historycznych czynników rozwoju osadnictwa, wzmocnienie świadomości roli i znaczenia żydowskiego dziedzictwa architektonicznego i inspiracja dla wzmocnienia jego ochrony (str. 196, tom I). Zaznacza, zdaniem recenzenta bardzo słusznie, że są to działania ze strony instytucji rządowych i samorządowych niezwykle pilne, ponieważ ocalałe dziedzictwo żydowskie nie ma spadkobierców, jest ‘dziedzictwem bez dziedzica’ (str. 193, tom I).²

Temat badań podjętych przez Autorkę dysertacji jest trudny, ponieważ wymaga wieloaspektowego i interdyscyplinarnego podejścia, ambitny ponieważ jest nie tylko złożony, ale dotyczy zagadnień jeszcze rzadko podejmowanych przez badaczy przedmiotu.

Żydowskie dziedzictwo architektoniczne w polskich miastach, chociaż jest to zagadnienie niezwykle interesujące, jest wciąż słabo opisane, a przez to niełatwe do rozeznania, oceny i prezentacji przez młodego badacza.

Jest to jednocześnie problematyka niezwykle ważna i aktualna, przez to praca Pani mgr Małgorzaty Michalskiej – Nakoniecznej jest bardzo cenna i potrzebna jako głos w dyskusji środowiska architektów i urbanistów na temat pożądanых działań z zakresu ochrony i rewitalizacji zabytków, ochrony i zachowania krajobrazu kulturowego, zrównoważonego planowania przestrzennego.

Ponadto do mocnych stron dysertacji z pewnością należą niezwykle skrupulatne prace włożone w zgromadzenie, uporządkowanie i analizę zebranego materiału badawczego.

² ‘Wystarczyło nieco ponad tysiąc dni, by w podlubelskim miasteczku [Izbicy – przypis recenzenta] po dawnych mieszkańcach pozostał tylko zryty przez poszukiwaczy złota cmentarz, zamieniona w szałet synagoga, splądrowane domy i dwadzieścioro troje ocalałych, z których żaden nie chciał tu zostać’ (Rafał Hetman 2021; „Izbica, Izbica”, Wydawnictwo Czarne, Wołowiec 2021)

Przy czym, co należy zaznaczyć, krytyczna analiza literatury przedmiotu została uzupełniona studiami przypadków oraz badaniami terenowymi w wybranych miasteczkach Lubelszczyzny Annopolu, Beżycach, Biskupcach, Głusku, Izbicy, Janowie Lubelskim, Jarczowie, Józefowie, Józefowie nad Wisłą, Krasnymstawie, Kraśniku, Lubartowie, Łaszczowie, Łęcznej, Markuszowie, Opolu Lubelskim, Piaskach, Puławach, Szczebrzeszynie, Turobinie.

Czytelny jest też wysiłek Autorki dysertacji włożony w możliwie wszechstronne rozumienie badanych zjawisk: jako podstawa traktowane są studia teoretyczne (w tym krytyczne studia literatury i dokumentów prawnych), poparte studiami empirycznymi (wyjazdy studialne do miasteczek Lubelszczyzny), konfrontacją materiałów archiwalnych z rzeczywistością (stanem zachowania opisywanych obiektów) na podstawie wybranych miasteczek Lubelszczyzny.

Wymienione elementy składają się na cenne ujęcie holistyczne metodologii badań które, jak należy przyjąć, zarówno dla Autorki rozprawy jak i jej Promotora - stanowił ważny punkt odniesienia.

Należy się w pełni zgodzić ze słusznością tego podejścia i uzasadnionego wyboru metod, technik i narzędzi badawczych (wiodących i uzupełniających).

Zdaniem recenzenta, w odniesieniu do znajomości zasad aparatu naukowego - Autorka dysertacji udowodniła znajomość warsztatu badawczego.

Jej celowa i świadoma działalność poszukiwań naukowych, w tym szczególnie rozpoznanie przedmiotu badań, założenia i wybór metod, rzetelne opracowanie materiału, konfrontacja historii ze stanem rzeczywistym - w efekcie końcowym przyniosła nową i wymierną wartość. Jest nią poznanie i opisanie żydowskiego dziedzictwa kulturowego (w odniesieniu do architektury i urbanistyki Lubelszczyzny), świadczące o wysokim walorze twórczym i aplikacyjnym rozprawy.

3. Ocena strony formalnej rozprawy

Praca od strony formalnej, edytorskiej spełnia warunki stawiane rozprawom naukowym. Poprawna jest redakcja przedstawionej do opinii dysertacji: poprawne jest cytowanie, przypisy źródłowe, zapis bibliograficzny, opisy tabel i materiału ilustracyjnego.

Język recenzowanej pracy jest jednolity, stylistycznie spójny, słownictwo bogate.

Autorka dysertacji posługuje się poprawną polszczyzną, zauważone przez opiniującego pojedyncze drobne błędy i literówki nie wpływają na obniżenie oceny. Do tych niedoskonałości redakcyjnych, nie mających jednak znaczenia dla oceny końcowej, zaliczono nieliczne drobne błędy stylistyczne, interpunkcyjne, 'literówki', przejęzyczenia oraz niejasne sformułowania (np. drugi akapit na str. 28, czwarty akapit na str. 29 - tomu pierwszego).

Tego rodzaju błędy nie utrudniają jednak w najmniejszym stopniu śledzenia wywodu, uznaję je za niezamierzone usterki o stosunkowo niewielkim znaczeniu - w mojej ocenie Autorka dowiodła umiejętności budowania konstrukcji tekstu naukowego.

4. Wykorzystanie literatury i innych źródeł

Recenzowana praca zawiera 204 pozycje literatury (książek i czasopism) oraz 40 pozycji innych materiały źródłowych (akty prawne, raporty i dokumenty), 11 map, 65 planów miast, 31 rysunków planów architektonicznych, 17 projektów domów, 18 projektów rytualnych jatek, 14 projektów mykw, 64 projekty domów mieszkalnych, 1 projekt domu rabina, 3 projekty szpitali, 4 projekty szkół oraz 6 projektów innych obiektów związanych z kulturą i tradycją żydowską.

Wymienione pozycje literatury dotyczą przede wszystkim historii osadnictwa Żydów w Polsce, tradycji architektonicznej zabudowy mieszkalnej i obiektów użyteczności publicznej – ten wybór dokumentuje interdyscyplinarny charakter podjętych przez Autorkę recenzowanej pracy badań, będących na pograniczu historii urbanistyki, historii architektury, konserwacji zabytków, historii prawa, socjologii i kulturoznawstwa.

Ze względu na podjęty temat badań są to pozycje przede wszystkim polskojęzyczne, ale są wśród nich także obcojęzyczne (angielskie, niemieckie).

Należy podkreślić, że w trakcie rzetelnej kwerendy w zbiorach naukowych i archiwach Autorka dysertacji dotarła do tak rzadkich i cennych opracowań jak na przykład kilkadziesiąt publikacji z XIX wieku.

Poza wymienionymi zastrzeżeniami w poprzedniej części opinii, należy uznać właściwe wykorzystanie reprezentatywnej dla podjętego tematu literatury oraz staranny dobór innych materiałów źródłowych (w tym szczególnie bogaty materiał ikonograficzny) cytowanych w przedłożonej do oceny rozprawie, stanowi silny walor recenzowanej pracy.

Świadczy o szerokich zainteresowaniach badawczych Autorki dysertacji, niezwykle rzetelnej kwerendzie w zbiorach naukowych i archiwach, skrupulatnych badaniach terenowych, Jej intelektualnej dociekliwości.

5. Uwagi krytyczne i kwestie do dyskusji

Część uwag o zabarwieniu krytycznym znalazło się w poprzednich fragmentach recenzji.

Pewne wątpliwości może jeszcze budzić niedostatecznie rozwinięte w opiniowanej pracy podsumowanie (wnioski końcowe).

Recenzent zakłada, że był to zabieg świadomy, że w ten sposób uniknięto w tak syntetycznie ujętym rozdziale końcowym niepotrzebnych powtórzeń. Wszak każdy z rozdziałów (a w rozdziale IV tomu pierwszego – nawet każdy z jego podrozdziałów) kończy się podsumowaniem cząstkowym.

Niemniej, jak się wydaje, w konkluzjach pracy (rozdział VI, tom I) jest niedosyt konkretnych, przykładowych działań (poza opisaniem już wdrożonych projektów i rekomendacjami o charakterze ogólnym) mogących pomóc w ochronie i jednocześnie promocji żydowskiego dziedzictwa architektonicznego Lubelszczyzny w przyszłości – na przykład propozycji scenariusza i trasy turystycznej w oparciu o zachowane dziedzictwo architektury żydowskiej.

Autorka rozprawy na stronach 189-191 pierwszego tomu wymienia działania już obecnie wdrożone, łącznie z prowadzoną przez siebie stroną na platformie społecznościowej FB. Tu trzeba zaznaczyć, że w treści rozdziału V ('Stan zachowania, ochrona i promocja dziedzictwa żydowskiego'), na stronach 191 – 196 (podrozdział 'Rewitalizacja'), Autorka wymienia uwarunkowania dalszych działań promocyjnych w przyszłości (badania naukowe, projekty rewitalizacji) oraz uogólnione, wypunktowane rekomendacje dla pożądaných kolejnych działań ochronnych

Należy zgodzić się z Autorką dysertacji, która zauważa, że ostatnio nastąpiło odrodzenie zainteresowania dziedzictwem żydowskim i wielu turystów (zarówno krajowych, jak i zagranicznych) chce poznać kulturę żydowską i zachowane zabytki przeszłości.

Należy pamiętać, że również dzięki temu zainteresowaniu i licznym grupom turystycznym odwiedzającym polskie miasta i miasteczka, związane z żydowską tradycją i kulturą, wiele zrobiono na rzecz restauracji zabytków architektury, często w wyniku nie tylko środków

rządowych i samorządowych, ale również dobrowolnych inicjatyw i wsparcia finansowego z innych źródeł.

Autorka rozprawy słusznie podkreśla, że dziedzictwo żydowskie w Polsce może być istotną platformą kształtowania lepszego zrozumienia naszej wielowiekowej historii współdzielenia przestrzeni wielokulturowej. Takie doświadczenie wydaje się być szczególnie ważne dla młodego pokolenia, dla polskich, niemieckich, rosyjskich i izraelskich grup szkolnych odwiedzających nasz kraj.³

Przed wszystkim Kraków, Lublin, Lwów były przez kilkaset lat jednymi z głównych ośrodków kultury żydowskiej w Polsce i w Europie, dziś liczne miasta i miasteczka są licznie odwiedzane przez turystów krajowych i zagranicznych, wielu przyjeżdżających spoza Europy, ale twierdzących, że mają tu swoje rodowe korzenie.⁴ Dlatego popularne w USA 'Poland Jewish Tours' są postrzegane nie tylko jako okazja do odwiedzenia miejsc historycznych, krajoznawcza turystyka miejska lub popularny wśród młodego pokolenia „city break”, ale także 'turystyka nostalgiczna': okazja do uczestniczenia w tradycjach religijnych, udziału w wydarzeniach kulturalnych (festiwale żydowskie w miastach i miasteczkach).⁵

Te grupy turystów (wśród nich także zorganizowane wycieczki młodzieży szkolnej z Izraela) są ukierunkowane na edukację, poznanie historii i tradycji Żydów w Polsce, nawet głębsze studia, w tym przeprowadzenia badań genealogicznych na temat historii i powiązań rodzinnych (Autorka opisuje to zjawisko na stronach 189-191 tomu pierwszego).

Przed rokiem 2020 doświadczyliśmy bardzo wyraźnie odrodzenie kultury żydowskiej w Polsce, renesans zainteresowania żydowskim dziedzictwem (materialnym i niematerialnym) oraz tradycją.

³ Przykładowo dziedzictwo żydowskie jest często częścią popularnego programu wycieczek objazdowych, organizowanych przez biura podróży w Europie Środkowej (Warszawa–Kraków–Budapeszt i Praga), ukazując jeszcze szerszą perspektywę obecności Żydów w Europie, tak chętnie odkrywaną dziś przez młode pokolenie, nie tylko Europejczyków.

⁴ Należy podkreślić, że na przełomie XIX i XX wieku Warszawa była uznawana za największe skupisko ludności żydowskiej na świecie (gmina liczyła wówczas 254 712 osób). Dopiero w kolejnej dekadzie, na początku XX wieku, wyprzedził ją Nowy Jork (głównie dzięki emigrantom z Europy Wschodniej).

⁵ Do nich należy na przykład tak ważna historyczna uroczystość o znaczeniu międzynarodowym jak Yom HaShoah, organizowana każdego roku 19 kwietnia - jako coroczna ceremonia upamiętniająca bohaterstwo, tragedię i męczeństwo Powstania w Getcie Warszawskim.

Autorka dysertacji wymienia szereg imprez kulturowych, podkreślając, że turyści odwiedzający miasta podczas tych wydarzeń mogli poznać lepiej kulturę żydowską, zainspirować się ogromnym dziedzictwem materialnym i niematerialnym⁶.

Należy w pełni zgodzić się z Autorką dysertacji, że poznawanie wspólnej kultury i tradycji jest najlepszym sposobem na poprawę tolerancji i zrozumienia.

Wszędzie tam, gdzie jest tak wiele miejsc związanych z żydowską historią i kulturą (miejsca chwały i tragedii) – mamy tę szansę, wiedząc, że turystyka opiera się na interakcji między ludźmi i jest ważnym narzędziem promocji kultury i szansą na zaawansowany dialog kulturowy.

Autorka rozprawy ma również rację zauważając, że edukacja w zakresie dziedzictwa kulturowego musi opierać się na rzetelnych badaniach naukowych, bowiem powierzchowność informacji, daleko idące uproszczenia – są niezwykle niebezpieczne, wypaczające prawdę historyczną.

Szeroka definicja dziedzictwa kulturowego implikuje złożoność i różnorodność turystyki związanej z walorami żydowskiego dziedzictwa architektonicznego. Jak się wydaje się, dla turystów wielką atrakcją jest nie tylko dobrze zachowana historyczna tkanka urbanistyczna, zabytkowe zabudowania, działalność instytucji sztuki i kultury - dziedzictwo wyrażane przez materialne artefakty – ale także różnorodność tradycyjnej gastronomii, lokalnych dialektów, tradycyjnych obrzędów, festiwale, piosenki, żarty (prezentowane przez przewodników turystycznych).

Nie ma wątpliwości, że dziedzictwo kultury żydowskiej Lubelszczyzny doskonale wpisuje się w te oczekiwania i można liczyć się z dobrymi prognozami dla rozwoju turystyki kulturowej.

Zatem przedmiotem kolejnych rozważań i problemów do dyskusji może być sposób wykorzystania zachowanego dziedzictwa materialnego, w tym zabytków architektury żydowskiej, fragmentów historycznej tkanki miejskiej żydowskich dzielnic, dla zrównoważonego rozwoju turystyki kulturowej Lubelszczyzny zarówno obecnie (strategia krótkoterminowa) jak i w przyszłości (strategia długoterminowa).

⁶ Badania tego zjawiska, przeprowadzone w ostatniej dekadzie wykazały, że bogactwo dziedzictwa żydowskiego jest ważne także dla samych mieszkańców. Stale rosnąca popularność Muzeum POLIN (mierzona liczbą zwiedzających rocznie – 350 tys. w 2016 r., 731 420 w 2017 r.) oraz długa kolejka chętnych do odwiedzenia Synagogi Nożyków podczas corocznego wieczoru muzealnego są tego najlepszym dowodem [nimosz.pl, 2020].

Jest to jednak problem złożony, i jak się wydaje, szczególnie w chwili obecnej niełatwy do jednoznacznych rozstrzygnięć.

Z uwagi na aktualne (rok 2021) i spodziewane w przyszłości zagrożenia epidemiologiczne i niezbędne reżimy sanitarne wprowadzane regulacjami prawnymi – kolejnym interesującym wątkiem problemowym byłaby propozycja organizacji takich imprez w warunkach szczególnych, szukanie zadawalającego kompromisu w okresie pandemii między ruchem turystycznym a bezpieczeństwem sanitarnym.

Jeszcze kilka miesięcy temu świat nauki i ekspertów obawiał się nadmiernego rozwoju turystyki w przyszłości (zjawiska ‘over tourism’) i szeregu wynikających z tego zagrożeń, przede wszystkim dla środowiska przyrodniczego i kulturowego.⁷

W 2020 roku wybuch pandemii COVID-19 mocno uderzył w sektor turystyczny i nadal obowiązują nas ograniczenia w podróżowaniu.

Niezbędna jest zatem weryfikacja starych prognoz i przygotowanie nowych rekomendacji kierunków rozwoju turystyki kulturowej na Lubelszczyźnie.⁸

Z tym wątkiem łączy się kolejne zagadnienie, mianowicie czy i jak możemy zaplanować rozwój i przebudowę turystyki kulturowej w czasie i po kryzysie pandemicznym.

Kiedyś planowanie polityki turystycznej, nawet w drobnych szczegółach, było powszechną praktyką, teraz zdajemy sobie sprawę, na podstawie doświadczeń 2020 i 2021 roku, że tak wiele czynników jest nieprzewidywalnych, że przewidzenie możliwości kształtowania rozwoju turystyki jest trudne – jeśli nie niemożliwe.⁹

⁷ W przygotowanym przez UNWTO dokumencie „Dekada Działań 2020-2030” sformułowano 17 zasad zrównoważonego rozwoju turystyki, w tym kulturowej, w kolejnej dekadzie, aby przeciwdziałać tym negatywnym zjawiskom.

⁸ Na przykład oferty zwiedzania wirtualnego, on-line, prywatne, niestandardowe wycieczki skierowane do małych grup i turystów indywidualnych, zwiedzanie miasta z wykorzystaniem specjalnego transportu: rowerów lub autobusów zapewniających odpowiedni dystans między pasażerami, zapewniających bezpieczeństwo sanitarne, możliwość dezynfekcji rąk i jednorazowe maseczki.

⁹ Jediną rozsądną odpowiedzią, jak się obecnie wydaje – ale rozwiązaniem o charakterze jedynie ogólnym, jest daleko posunięta elastyczność, gotowość do zmian i szybkie dostosowywanie się do nowych okoliczności, a nawet konieczność improwizacji do pewnych granic. Być może kreatywność, wyobraźnia, innowacje i nowe technologie mogą okazać się bardzo pomocne w kształtowaniu nowej oferty turystyki kulturowej, zapewnieniu bezpieczeństwa, skutecznym wdrażaniu ograniczeń sanitarnych, poszukiwaniu nowych zasad podróżowania, zwiedzania muzeów i zabytków.

Kolejnym wartym dyskusji problemem, jest rola i możliwe działania rządu (także samorządów lokalnych, instytucji kultury i fundacji), wspierające strategie rozwoju turystyki kulturowej na Lubelszczyźnie w oparciu o dziedzictwo architektury żydowskiej. Do nich zaliczyć należy zapewnienie środków na rozwój marketingu i promocji, na organizację bezpłatnych szkoleń dla organizatorów turystyki, na pomoc w adaptacji i wdrażaniu nowych technologii (na przykład audio-video tours – ważnych w okresie pandemii i ograniczeń sanitarnych).

Bez wątpienia jest obecnie także pilna potrzeba refleksji na temat kształtowania przyszłej (po okresie pandemii i zniesieniu reżimów sanitarnych) polityki turystycznej w wielkich i małych miastach Lubelszczyzny (na przykład w Kazimierzu Dolnym nad Wisłą, w Sandomierzu), szukania zadawalającego kompromisu między masową turystyką na granicy wytrzymałości przestrzeni kulturowej miast, komfortu i cierpliwości ich stałych mieszkańców, a turystyką elitarną, dostępną tylko dla nielicznych, bardzo majątnych osób.

Na drugim biegunie tych poszukiwań – powinien znaleźć się Zamość, miasto oferujące istotny potencjał: ważną i interesującą przestrzeń kulturową, w tym dziedzictwo architektury żydowskiej, a wciąż jest to ośrodek niedoceniany przez turystów i pomijany przez organizatorów turystyki.

Zatem można sformułować następujące pytania, inspirujące do dalszej dyskusji i rozważań:

1. Czy rozwój turystyki kulturowej, w oparciu o dziedzictwo architektoniczne gmin żydowskich, mógłby silniej wspomagać działania ochronne tych zasobów (w jakim zakresie, przy jakich ograniczeniach),
2. Jakie instytucje rządowe, prywatne i samorządowe powinny być zaangażowane w taki projekt na Lubelszczyźnie, stanowić wsparcie dla organizatorów turystyki kulturowej
3. Jakie mogą wystąpić ograniczenia dla tej formy ruchu turystycznego w okresie pandemii i jakie formy prezentacji dziedzictwa kultury żydowskiej (materialnego i niematerialnego) można w okresie reżimu sanitarnego proponować.
4. Jakie byłyby pożądane strategie rozwoju zrównoważonej turystyki kulturowej na Lubelszczyźnie w przyszłości, w oparciu o żydowskie dziedzictwo architektoniczne - proponowane w okresie po - pandemii

5. Jakie powinny być działania ograniczające masową turystykę w miejscowościach zagrożonych nadmiernym ruchem turystycznym (over-tourism), takich jak Kazimierz Dolny nad Wisłą, Sandomierz oraz jakie działania powinny być wdrożone dla wspomaganie rozwoju turystyki w miejscowościach mniej popularnych; ale o dużym potencjale dla rozwoju turystyki kulturowej (Zamość)
6. Jakie byłyby najbardziej pożądane propozycje scenariuszy i przykładowych tras zwiedzania dla wycieczek krajoznawczych (jako element programu edukacyjnego dla młodzieży szkolnej i jednocześnie działania wspomagające ochronę i zachowanie dziedzictwa architektury żydowskiej Lubelszczyzny).

6. Wnioski końcowe

Pod względem merytorycznym - wyboru tematu, celu badań, sformułowania tez, założeń i pytań badawczych, wyboru literatury i materiałów źródłowych, doboru materiału do badań empirycznych, przyjęcia metody badań, technik i narzędzi badawczych (zróżnicowanych, co wymagała problematyka podjętych badań), analizy zebranego materiału, jego uporządkowaniu, opisanie i wysunięciu wniosków końcowych - zważywszy trudny temat i jego złożoność - nie można mieć zastrzeżeń. Opiniowana rozprawa doktorska odpowiada wszystkim wymaganiom metodologicznym i merytorycznym. Autorka dysertacji zachowała w swoim raporcie naukowym logiczną kolejność prezentowanych treści, rzetelny i jasny układ, poprawną strukturę.

Odnosząc się do całości recenzowanej rozprawy doktorskiej stwierdzam, że aktualność tematu, walory poznawcze i aplikacyjne dysertacji potwierdzają umiejętność samodzielnego prowadzenia pracy naukowej przez Panią mgr Małgorzatę Michalską – Nakonieczną, Jej dociekliwość intelektualną badacza i skrupulatność.

Przyjęta przez Autorkę dysertacji procedura badawcza zapewniła podstawowe zadania oczekiwane od badań naukowych, w tym praktyczne, ponieważ ich efekty mają wartość aplikacyjną, możliwą do zastosowania w praktyce: są nimi rekomendacje w odniesieniu do zasad ochrony żydowskiego dziedzictwa architektury, projektów rewitalizacyjnych, działań promocyjnych i edukacyjnych. Rezultaty badań mają twórczy charakter a także walor aplikacyjny, o walorach społecznych i kulturowych – istnieje możliwość praktycznego ich zastosowania i wykorzystania.

Autorka rozprawy wykazała umiejętność podejmowania interesujących z punktu widzenia nauki problemów, dociekliwość ich badania, zdolność krytycznego myślenia, umiejętność formułowania i weryfikacji przyjętych tez badawczych. Wykazała znajomość literatury przedmiotu, szerokie zainteresowania badawcze i znajomość zasad kwerendy bibliotecznej (zbiory naukowe, archiwa, urzędy). Udowodniła umiejętność formułowania założeń dla badań terenowych i organizacji wyjazdów studialnych - przeprowadzonych w Anopolu, Bełżycach, Biskupcach, Głusku, Izbicy, Janowie Lubelskim, Jarczowie, Józefowie, Józefowie nad Wisłą, Krasnymstawie, Kraśniku, Lubartowie, Łaszczowie, Łęcznej, Markuszowie, Opolu Lubelskim, Piaskach, Puławach, Szczebrzeszynie, Turobinie. Wybór przyjętych dla przeprowadzenia badań metod, technik i narzędzi – jest uzasadniony i w pełni zgodny z zasadami przyjętymi dla istoty poznania naukowego, procesów badawczych, etapów badań i procedur badawczych.

Uznać też należy, że pisemne przedstawienie wyników badań, struktura dysertacji i jej zawartość treści jest prawidłowa, występują logiczne powiązania między poszczególnymi rozdziałami, ich kolejność jest uzasadniona, treść jest spójna. Zawartość treściowa przedłożonej do recenzji pracy, zawiera wszystkie niezbędne elementy wymagane dla rozpraw doktorskich, prezentuje znajomość i umiejętność stosowania aparatu naukowego.

Reasumując, ocena rozprawy jest pozytywna, ponieważ Autorka dysertacji wykazała znajomość warsztatu naukowego: umiejętnie sformułowała problem badawczy, odpowiednio dobrała materiał badań, wybrała stosowne metody, techniki i narzędzia dla jego opracowania i przeprowadziła oryginalny wywód rozwiązując złożony problem naukowy – co stanowi istotę rozprawy doktorskiej.

W mojej opinii przedłożona do recenzji praca Pani mgr. Małgorzaty Michalskiej-Nakoniecznej pod tytułem: ‘Elementy żydowskiego dziedzictwa architektonicznego w strukturach urbanistycznych i krajobrazie kulturowym miasteczek Lubelszczyzny’, napisanej pod kierunkiem Pani prof. dr hab. Krystyny Guranowskiej – Gruszeckiej, pracy złożonej na Wydziale Architektury Politechniki Warszawskiej w 2021 roku w pełni wyczerpuje wymagania stawiane dysertacjom doktorskim w postępowaniu w przewodach doktorskich – zgodnie z Rozporządzeniem Ministra Nauki i Szkolnictwa Wyższego z dnia 19 stycznia 2018 roku w sprawie szczegółowego trybu i warunków przeprowadzenia czynności w przewodzie doktorskim, w postępowaniu habilitacyjnym oraz w postępowaniu o nadanie tytułu profesora (Dz.U. z 2018 roku poz. 261).

Zatem wnioskuję do Rady Naukowej Dyscypliny Architektura i Urbanistyka Politechniki Warszawskiej o przyjęcie rozprawy i dopuszczenie do publicznej obrony.

Jednocześnie, zważywszy wysoki poziom opiniowanej dysertacji, rekomenduję jej wyróżnienie.

Uzasadnieniem dla tego wniosku jest podjęcie przez Autorkę dysertacji ambitnego i niebanalnego, wieloaspektowego tematu badawczego, zajęcie się problemem wartościowym z punktu widzenia społecznego i kulturowego, dobranie właściwych metod, technik i narzędzi badawczych, opracowanie racjonalnych założeń dla organizacji badań, odbyte i udokumentowane niezwykle skrupulatne kwerendy w zbiorach naukowych, archiwach i urzędach oraz przeprowadzone wnikliwe badania terenowe w czasie autorskich wyjazdów studialnych.

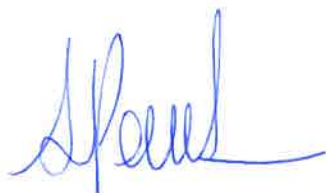
Zebrany w ten sposób wyczerpujący materiał źródłowy (literatura, akty prawne, plany miast i architektoniczne, fotografie archiwalne i współczesne) – efekt kwerendy Autorki w bibliotekach i archiwach oraz badań terenowych w wybranych miasteczkach Lubelszczyzny - został poddany krytycznej analizie (w tym porównawczej), starannie uporządkowany, wysunięto trafne wnioski końcowe i sformułowano racjonalne rekomendacje dla działań promocyjnych i ochronnych dziedzictwa kultury żydowskiej.

Autorka opiniowanej dysertacji udowodniła znajomość warsztatu badawczego. Jej celowa i świadoma działalność poszukiwań naukowych (szczegółowe rozpoznanie przedmiotu badań, rzetelne opracowanie materiału, konfrontacja historii ze stanem rzeczywistym) w efekcie końcowym przyniosła nową i wymierną wartość poznania żydowskiego dziedzictwa kulturowego w odniesieniu do architektury i urbanistyki Lubelszczyzny, prezentowanych na szerokim tle historycznym, zjawisk społecznych i kulturowych.

Badania naukowe Autorki dysertacji, oryginalność i niepowtarzalność myśli, świadczą o silnym walorze twórczym rozprawy, o jej aplikacyjnej przydatności społecznej, szczególnie ważnej z punktu widzenia nauki i praktyki dla środowiska architektów, urbanistów i konserwatorów zabytków, cennej dla pracowników instytucji rządowych i samorządowych, fundacji zajmujących się problematyką ochrony i zachowania dziedzictwa architektonicznego.

Całość zgromadzonego materiału Autorka opiniowanej dysertacji rzetelnie opracowała w formie dwu tomowej rozprawy doktorskiej (tekst właściwy oraz katalog badanych obiektów miasteczek Lubelszczyzny), efekt rzetelnej kwerendy w zbiorach naukowych i archiwach oraz skrupulatnych badań terenowych w wybranych miejscowościach regionu.

Ponadto opiniowaną pracę wyróżnia staranna redakcja tekstu i przemyślana, estetyczna forma graficzna.

Anna Pawlikowska - Piechotka

Warszawa, 21 sierpnia 2021 roku